

Inhoud

Fotoverantwoording	7
Kaarten	10
Verantwoording	25
Afkortingen en acroniemen	27
Voorwoord: Vanuit Varzin bekeken	31
Inleiding	39
Deel 1: Ter wille van Groot-Duitsland	
1 Duitsers en Slaven: 1848-1918	55
2 Van Versailles tot Wenen	73
3 Expansie en escalatie: 1938-1940	98
4 De deling van Polen	126
5 Zomer 1940	152
6 De vernietigingsoorlog: de aanval op de Sovjet-Unie	191
7 Maak dit land weer Duits voor mij!	239
8 De organisatie van een wanorde: 1941-1942	288
Deel 2: De Nieuwe Orde	
9 De bezetting lonend maken	327
10 Arbeiders	367
11 Ersatzdiplomatie	395
12 De Endlösung: het Joodse Vraagstuk	452
13 Collaboratie	506
14 Oost-Europese helpers	540
15 Tegenstand	567
16 Hitler Kaputt!	625

Deel 3: Perspectieven		
17	Wij Europeanen	659
18	De Nieuwe Orde in de wereldgeschiedenis	684
	Noten	717
	Bibliografie	774
	Register	807

Voorwoord: Vanuit Varzin bekeken

Hoewel de geleidelijke terugval en het uiteindelijke uitsterven van de menselijke rassen een ingewikkelde kwestie is, kunnen we wel zien dat er veel factoren in het spel zijn.

Charles Darwin, *The Descent of Man* (Londen, 1871), 230

De ooievaars waren al aan hun trek begonnen toen de eerste Duitsers Oost-Pruisen ontvluchtten. Dat was in de nazomer van 1944. Tegen januari, het was twintig graden onder nul, ploeterden meer dan drie miljoen vluchtelingen met hun dieren naar het westen, op de vlucht voor de wraak van het Rode Leger. Kilometer na kilometer schuifelden ze door de sneeuw en vulden de wegen, de Duitse troepen hinderend die zich op de aftocht hadden begeven. De laatste burgertreinen zaten stampvol ‘in-eengedoken vormen, stijf van de kou, nauwelijks in staat zich overeind te houden en de trein uit te klimmen; dunne kleren, vodden vaak, een paar dekens over gebogen schouders, grijze, ingevallen gezichten’. Naarmate het front dichterbij naderde, liepen ook de concentratiekampen leeg. De gevangenen werden dieper het Derde Rijk in gemarcheerd. Achterblijvers werden doodgeschoten door hun bewakers, die de lichamen aan de kant van de weg lieten liggen.¹

In de mensenmassa bevond zich een jonge Duitse aristocrate die het landgoed van haar familie in Oost-Pruisen was ontvlucht. Na vier weken in het zadel was gravin Marion Dönhoff afgemat de Weichsel overgestoken. Ze had haar paard over de dichtgesneeuwde landwegen van Pommeren gedreven, toen ze zich plotseling realiseerde dat ze voor de poort van het voormalige buiten van Otto von Bismarck in Varzin stond. In de memoires die ze jaren later schreef, vertelt ze hoe ze de statige, met eiken omzoomde oprijlaan in reed om beschutting te zoeken tegen de sneeuw-jacht. Voor het huis stonden twee grote paardenkarren, hoog opgetast

met kisten: het familiearchief van de Bismarcks werd voor alle zekerheid naar het westen verhuisd.

Binnen trof ze de eenentachtigjarige gravin Sybille von Arnim, die besloten had achter te blijven in het huis waar haar kinderen geboren waren en waar haar man, een zoon van Bismarck, jaren geleden was gestorven. Die avond onthaalde Von Arnim haar gast bij het diner op verhalen over het leven aan het hof van de Kaiser. Of ze toen ook heeft gezegd dat ze de Führer ooit als opvolger van haar schoonvader had binnengehaald weten we niet, maar misschien weerspiegelde haar weigering om het landgoed te verlaten haar teleurstelling over het Derde Rijk en zijn leider, en haar gevoel dat mét de nazi's nog een veel oudere wereld verloren ging. In de stijfbevoren grond van de tuin lag een versgedolven graf op haar te wachten. Nauwelijks twee weken nadat ze haar gast uitgeleide had gedaan, stond het Rode Leger voor de poort. Von Arnims zelfmoord zou te midden van de chaos en het geweld van die weken onopgemerkt blijven.²

Aan de andere kant van de wereld lag een heel ander Varzin begin 1945 eveneens onder vuur. Dit Varzin was een ontoegankelijke tropische vulkaan aan de zuidostrand van het oorlogsimperium van Japan in de Grote Oceaan. Duizenden Japanse soldaten, de voorhoede van een invasie die Australië had moeten binnenvallen, zaten hier in de zinderende hitte op de hellingen in de val. Verrast door de opmars van de Brits-Amerikaanse troepen werden ze onderworpen aan felle luchtaanvallen. Terwijl de Corsairs en Ventura's in golven aan kwamen vliegen en de marinebasis (ooit de grootste in de regio) bestookten, zochten de soldaten dekking onder het dichte bladerdek van de verwilderde kokosplantages. In de zomer gaven 85 000 van hen zich over, met achterlating van kilometerslange tunnels, geschutsemplacementen en bunkers in de mangrovemoerassen, enkele Koreaanse prostituees, een handvol uitgemergelde krijgsgevangenen en massagraven in het achterland.

Mount Varzin (of Varzin-Berg, zoals het toen heette) is een dichtbeboste, actieve vulkaan in een gebied dat zware regens en een groeizame vochtigheidsgraad kent. De berg torent boven de schitterende natuurlijke haven van Blanche Bay op het eiland New Britain uit. De Duitsers hadden het Neupommern genoemd, een buitenpost van hun nieuwe koloniale rijk in de eilandengroep die tot op heden de naam Bismarckarchipel draagt. Neupommern bevond zich ten oosten van Kaiser-Wil-

helms-Land, dat voor de oorlog deel uitmaakte van de uitgestrekte kolonie Duits-Nieuw-Guinea in de Grote Oceaan. Bismarcks diplomatieke hoogstandje dat tot de schepping van dit gebiedsdeel had geleid, werd gememoreerd in de namen van de eilanden, vulkanen en nederzettingen. Zo heette een van de grootste plaatsen op het schiereiland Gaselle Herbertshöhe, naar zijn oudste zoon. Misschien sterkten die bekende namen het zelfvertrouwen van de Europeanen: de lutherse zendelingen die inheemse zieltjes wonnen voor Christus, de koprahandelaars en schippers die plantages hadden gesticht en de wilden als arbeiders hadden ingezet, de antropologen, en de botanici die de zeldzame bomen, orchideeën en vlinders van het eiland verzamelden en classificeerden.

De pakweg 16 000 mensen die al op het schiereiland woonden, hadden er echter minder aandacht voor dan de paar honderd nieuwkomers. 'De inboorlingen kennen de namen die de Europeanen hebben gegeven natuurlijk niet,' schreef de eerste etnograaf op het eiland, 'en de laatsten kennen de inheemse bestemmingen net zo min. Bijgevolg gebeurt het wel dat op drift geraakte inboorlingen niet naar hun thuisland kunnen worden teruggestuurd als ze eindelijk in hun kano's een nederzetting bereiken, omdat de naam die ze als woonplaats opgeven volslagen onbekend is.' Voor de mensen die in de dorpen op de hellingen woonden, had de naam Varzin geen enkele betekenis; de inboorlingen leken het vaak zelfs geheel zonder plaatsnamen te stellen. De Europese kolonisten konden op die manier niet leven: voor hen betekenden namen macht.

In hetzelfde jaar dat de Duitse claim op de eilanden internationaal erkend was, was Sybille von Arnim in het huwelijk getreden met Wilhelm von Bismarck. In die dagen ruilde haar schoonvader, inmiddels al aardig op leeftijd, Berlijn nog af en toe in voor zijn buiten in Varzin. Het grote landhuis in de bossen van Pommeren was de beloning voor zijn rol in de nederlaag van het Habsburgse leger en de omvorming van Pruisen tot leider van een verenigd Duits rijk. In 1870 had hij zich hier, aan de vooravond van de oorlog met Frankrijk, teruggetrokken: de Duitse keizer moest maar zien hoe hij het zonder hem stelde. Maar Varzin was meer dan een toevluchtsoord. Het had een van de eerste telefoonverbindingen van het land met de hoofdstad; hierheen had Bismarck zijn collega's ontboden en vanhieruit had hij vele staatszaken geregeld. Zijn rusteloze, nerveuze aard kwam er in de nabijheid van de natuur tot rust en vond er een haast mystieke bevestiging van de kracht van het land zelf, die verder

ging dan puur snobisme: in zijn gedachten vertegenwoordigde Varzin zijn koninkrijk op aarde. Het was, zo stelde een historicus, ‘het Reich in het klein’.

In dit eigen rijkje, met zijn bossen, zijn velden en zijn dorp, kweekte Bismarck tropische vruchten in zijn kassen en zette hij een grote papierfabriek op. De grondstoffen werden geleverd door 4000 hectare bos in de omgeving, de arbeiders woonden in de buurt. Er waren wat arbeidsconflicten op het landgoed: veel Duitsers uit de plaatselijke boerenstand die de haast feodale omstandigheden zat waren, zochten hun heil in steden in het westen. Net als veel andere grootgrondbezitters in de regio loste Bismarck het probleem op door goedkope Russische en Poolse trekarbeiders in te zetten. En zo gaf de architect van het moderne Duitsland vorm aan een levenswijze die in toenemende mate van niet-Duitse arbeidskrachten afhankelijk was.³

Namen alleen waren niet voldoende om de situatie in het nieuwe Duitse tropische paradijs te beheersen. Ook met de inboorlingen moest iets gebeuren, zowel met degenen die men kon leren om kopra, tabak en koffie te oogsten en verwerken als met degenen die liever tussen de frangipanes, palmen en wasbomen op dieren en elkaar joegen. Wilde men deze naakte ‘kinderen van de natuur’ op de juiste manier kunnen benaderen, dan moest men ze eerst beter begrijpen, en het was belangrijk – zo vonden de nieuwe meesters van het land althans – dat Duitsland liet zien dat het ook op dit gebied zijn mannetje stond. ‘Nu de opdeling van de aarde tussen de beschaafde staten van Europa en Amerika voltooid is,’ schreef een museumbestuurder rond de eeuwwisseling, ‘wordt het wetenschappelijk onderzoek van de aarde ook steeds meer een nationale zaak.’ De Duitse lezers moesten doordrongen worden van het belang van een wetenschappelijk begrip van rassenzaken voor de opbouw van een wereldrijk, want

men moet een volk dat men wil regeren eerst doorgronden. Men kan niet van een primitief volk verwachten dat het vertrouwd raakt met de complexe structuren van onze beschaving, met ons verfijnde inzicht in voor hen volslagen vreemde visies op het recht of morele concepten. In plaats daarvan moeten wij ernaar streven hún cultuur, hun gedachten en hun sentimenten te begrijpen.⁴

Richard Parkinson, de wegbereidende etnograaf van Varzin-Berg, zou het zeker met hem eens zijn geweest. Hij was begonnen als bedrijfsvoerder van een Duitse plantage, maar had nog andere pijlen in zijn koker. In 1896 had hij zes Tolaidansers naar de Koloniale Tentoonstelling in Berlijn gestuurd, hij had de grootste particuliere collectie inheemse artefacten van het eiland opgebouwd en verzamelde planten, vogels, vlinders én (met dank aan het plaatselijk bloeiende kannibalisme) menselijke resten zoals skeletten en schedels, die hij aan musea in het buitenland doorverkocht. Helaas droegen zijn activiteiten bij aan de teloorgang van de tradities die hij zo belangrijk vond. In 1908 merkte een bezoeker aan Varzin-Berg op dat veel culturen ‘bijna of geheel verdwenen zijn; in sommige gevallen zijn de inboorlingen zelf verdwenen’.

Parkinson zelf plaatste die ontwikkelingen in een groter geheel. Volgens hem was de vulkaan het strijdperk van een bloedig treffen tussen de twee grootste stammen op het schiereiland Gaselle. In de voorgaande eeuw waren migranten van de naburige eilanden steeds verder landinwaarts opgerukt, naar de hellingen waar de oorspronkelijke bevolking woonde, met als gevolg dat ‘zich toen tussen de twee stammen een strijd had ontwikkeld die tot op heden voortduurt’. De komst van de Europeanen had de druk slechts verder opgevoerd. In de Duitse pers werd gesproken over ‘een onregelmatige, ongebreidelde grensoorlog [*Grenzkrieg*], die door beide partijen genadeloos wordt uitgevochten’. Hier leek de logica van de darwinistische strijd om het bestaan, van territoriumdrift, al net zo heftig als elders: een existentiële strijd tussen twee primitieve groepen met hun eigen rituelen, talen en vijandigheden.⁵

Op een septemberdag in 1894 had Bismarck op het bordes van zijn landgoed in Varzin gestaan en de strijdkreet van het Duitse nationalisme tegen de Polen laten schallen. De groeiende Poolse aanwezigheid in Duitsland en de bedreiging die deze voor de veiligheid van het land vormde, met name in de oostelijke grensstreek, baarde hem steeds meer zorgen. Weinig politieke kwesties lagen zó gevoelig. Toen hij nog aan de macht was, had Bismarck Duitse boeren aangemoedigd grond te kopen in streken die een Poolse meerderheid kenden. Nu hij met pensioen was, ergerde hij zich aan het gebrek aan belangstelling dat zijn opvolger voor het probleem toonde. Bismarck sprak Pools, hij was geen rabiate racist en landgoederen als het zijne waren afhankelijk van Slavische arbeiders, maar hij was ongerust en nationalistische groepe-

ringen hadden hem gevraagd zich over de kwestie uit te spreken.

Toen hij akkoord ging, togen duizenden vaderlandslievende ‘pelgrims’ in speciaal ingehuurde treinen naar Varzin, waar hij de subversieve activiteiten van de Poolse landadel en geestelijkheid hekelde. Bismarck riep de Pruisische regering op streng op te treden. De territoriale verlangens van de Polen kenden geen einde, zo hield hij haar voor. De Duitsers hadden het primitieve oosten beschaving gebracht, zij waren de rechtmatige heersers: ‘Ik spreek niet met het doel de Polen aan onze kant te krijgen, want dat is een hopeloze zaak, maar met het voornemen de laatste restjes sympathie die onze landgenoten nog voor de Polen koesteren uit te roeien.’⁶

Bismarck schilderde de regio af als een grensgebied in de rassenstrijd tussen Duitsers en Slaven en gaf daarmee een signaal af voor een nieuw soort etnische massapolitiek. In Berlijn ontstond een uiterst mondige, effectieve pressiegroep die ook van andere politici eiste dat ze ‘het Duitse volkseigen in de Oostmark steunden’. Hoewel de lobbyisten beweerden slechts de Duitse levenswijze en cultuur te willen beschermen, streefden ze er in feite naar de immigratiegolf in te dammen en de Polen, of dit nu nieuwkomers waren of niet, te dwingen uit de Pruisische grensstreek te vertrekken. De Polen die er al woonden, beschouwden Bismarcks woorden als een oorlogsverklaring en mobiliseerden zich eveneens. Ze boycotten Duitse winkels, steunden Poolse kranten en culturele groepen en zorgden dat ze alleen nog grond aan andere Polen verkochten, niet aan Duitsers.

Bismarck zelf was intussen niet helemaal gelukkig met deze ontwikkeling. Hij beseftte dat het inlijven van nog meer oostelijke gebieden geen oplossing kon bieden voor het Poolse probleem, want daarmee zouden alleen maar méér Polen in het Duitse keizerrijk komen te wonen. Daarom riep hij tijdens de viering van zijn tachtigste verjaardag in 1895 op tot terughoudendheid. Hij hield een afvaardiging van studenten voor dat ze weliswaar strijdbaar moesten zijn, want ‘het leven is een strijd’, maar niet moesten vergeten dat er voor Duitsland geen noodzaak tot oorlog voeren meer bestond. ‘We hebben gekregen wat we nodig hadden [na de oorlog met Frankrijk]. Verder vechten, vanuit veroveringsdrang en het verlangen naar de annexatie van landen die we niet nodig hebben, heeft me altijd een wreedheid toegeschenen.’ Bij het slot van zijn verjaardagspeech aangekomen, had de oude man het glas geheven naar de Duitse keizer: ‘Ik hoop dat allen van u die dan nog in leven zijn in 1950 opnieuw

met een tevreden gemoed zullen instemmen met de heilwens LANG LEVE DE KEIZER EN HET KEIZERRIJK!⁷

Bismarck stierf drie jaar later, in 1898; men kan moeilijk verwachten dat hij had kunnen voorzien wat er nog stond te gebeuren. Allereerst werd zijn landgoed in Varzin zelf het middelpunt van een Bismarckcultus. In het park werd een reusachtig monument onthuld, in het bos werd een bescheiden museum geopend en er kwam zelfs een beeld van zijn favoriete paard. Gaandeweg echter betrok de lucht en kwamen de oorlogen waarvoor hij zo bang was geweest tussenbeide. De oorlogszuchtige jonge keizer Wilhelm II naar wie hij het glas had gegeven, moest als balling de wijk nemen naar Nederland, de Duitse koloniën in de tropen werden in beslag genomen en de monarchie moest het veld ruimen voor een republiek. Vervolgens probeerden de nazi's Bismarcks prestaties te overtreffen, maar in plaats daarvan werd Duitsland zelf verwoest, verdeeld en bezet. Pruisen verdween van de kaart, het onafhankelijke Polen werd in ere hersteld en Bismarcks geliefde Varzin kwam aan de verkeerde kant van de grens te liggen. Tegenwoordig heet het Warcino en is het een bosbouwschool voor jonge Polen.

Tijdens het Derde Rijk toonde de regering weinig belangstelling voor de koloniën die Duitsland in 1918 was kwijtgeraakt – de nazi's waren veel meer geïnteresseerd in de kolonisatie van delen van Europa. De Duitsers die in het aan Australië in mandaat gegeven Nieuw-Guinea waren achtergebleven, volgden de ontwikkelingen aan het thuisfront echter op de voet en toonden zich zelfs zulke enthousiaste aanhangers van het nazistreven dat ze na de Japanse aanval in 1942 door de geallieerden naar een interneringskamp in Australië werden overgebracht. Het kamp werd een kleine voorpost van het nationaalsocialisme aan de andere kant van de wereld, de laatste enclave van het Pacifische rijk van Duitsland. Het werd bestierd door trouwe aanhangers van Hitler die zijn portret in hun kantoor hadden hangen, de gesneuvelde 'martelaren' van de NSDAP werden er herdacht en boven de prefabbarakken wapperde de vlag met het hakenkruis. In 1943 werden er avondlezingen over 'het Duitse oosten' en de Duits-Italiaanse vriendschap gehouden teneinde het geloof in de uiteindelijke victorie voor Duitsland wakker te houden. Toen de kampbewoners bericht kregen dat de oorlog voorbij was, verbrandden ze hun nationaalsocialistische memorabilia tijdens 'een sombere, trotse ceremonie' die werd opgeluisterd met toespraken en 'liederen over de

Duitse strijd, de Duitse moed, de Duitse toewijding en het geloof in Duitsland'. De Australische kampcommandant dwong de geïnterneerden in het kader van hun 'heropvoeding' naar films over Bergen-Belsen te kijken en probeerde hen vervolgens, zonder veel succes, over te halen in Australië te blijven.⁸

Hoewel ze dat niet beseften, mochten de kampbewoners van geluk spreken. Ze waren in het Pacifische gebied gevangengenomen en in Australië geïnterneerd. Als Europeanen waren en bleven ze lid van een bevoorrechte heersende kaste. Hoewel nationalisme en oorlogen weinig heel hadden gelaten van de solidariteit onder de Europese koloniale elite in de regio, was het gemeenschappelijke gevoel tot een superieur ras te behoren overeind gebleven. De Duitse geïnterneerden hadden er wel bij gevaren. De Australiërs hadden de inheemse bevolking tijdens het interbellum brutaal behandeld, maar voor de Duitsers bleven ze respect tonen, ongeacht hun politieke standpunten. In de Duitse Ostmark zou de geïnterneerden een heel ander lot beschoren zijn geweest. Daar zouden ze eveneens als heersers zijn begonnen, over een Poolse bevolking die als inlanders werd behandeld. Maar aan het eind zouden ze het onderspit hebben gedolven in een darwinistische strijd op leven en dood.

Vanuit Mount Varzin bekeken is het verhaal van de nieuwe wereldorde van de nazi's niets anders dan Europa's eigen 'stammenstrijd'. Maar anders dan bij de Bainings en de Tolais ging het hier wel om een strijd die in zijn omvang, intensiteit en ambities een afspiegeling was van de moderne Europese machtsdrift, van de begeerte tot het verkennen, uitbreiden, identificeren en overheersen van territoria en volken, een verlangen dat de Europeanen naar Afrika, Amerika en zelfs de verste eilanden in de Grote Oceaan had gevoerd. De nazi's, erfgenamen van deze traditie, deelden dit imperialistische verlangen, maar gaven er een ongekende en, voor de Europeanen uit het begin van de twintigste eeuw, schokkende wending aan: ze trachtten hun wereldrijk in Europa zelf op te bouwen, en wel met een razende vaart van slechts enkele jaren. Hoewel dit boek over het eerste Varzin en de opblaiende gemoederen in de Duits-Poolse grensstreek gaat, is het geschreven vanuit het perspectief van het tweede. De uiteindelijke betekenis van Hitlers streven naar een wereldrijk is immers dat dit streven niet alleen Europa zelf onherroepelijk heeft veranderd, maar tevens de positie van dit continent in de wereld, en daarmee de wereld zelf.

Inleiding

Hadden we de oorlog kunnen winnen als we geen militaire fouten hadden gemaakt? Ik denk van niet. Het was, op zijn laatst vanaf 1941, al net zo'n verloren zaak als de Eerste Wereldoorlog, omdat de politieke doelen in geen enkele verhouding stonden tot de militaire en economische mogelijkheden van Duitsland. Het enige wat Hitlers merkwaardige manier van oorlog voeren het Duitse volk heeft gebracht, is de dood van miljoenen mensen te veel. Dat is het enige: we hadden de oorlog niet kunnen winnen. Wat mij werkelijk verbaast, en dit is iets waar ik steeds weer aan moet denken, is hoe het toch komt dat een land als Duitsland, dat in het hart van het continent ligt, de politiek niet tot kunst heeft verheven teneinde de vrede te waarborgen, een verstandige vrede [...] We zijn zo onvoorstelbaar dwaas geweest te denken dat we de wereld konden uitdagen [...] zonder te beseffen dat dit volkomen onmogelijk is in de situatie waarin we ons in Duitsland bevinden. Wat de redenen hiervoor zijn? [...] Ik ben geen politicus, ik ben geen historicus. Ik weet het niet. Ik kan het alleen maar vragen.

Generalleutnant Ferdinand Heim in een lezing voor medekrijgsgevangenen, 23 mei 1945¹

Begin oktober 1941 stond de Wehrmacht na een reeks overwinningen voor de poorten van Moskou. Hitler was ervan overtuigd dat de Sovjet-Unie verslagen was. Binnen een paar dagen zou hij zich realiseren dat hij zich vergist had, maar toen was het al te laat. Woordvoerders van het ministerie van Propaganda in Berlijn hadden toen al met botte eerlijkheid aan journalisten onthuld wat Europa te wachten stond onder de heerschappij van de nazi's. De oorlog was voorbij, zo hadden ze gezegd. Het Derde Rijk zou een zelfvoorzienend 'Europa achter prikkeldraad' creëren dat elke militaire dreiging het hoofd kon bieden. Duitsland zou 'veel

vrijer en killer' worden in zijn houding tegenover 'de door ons overheerste naties' en 'er kon geen sprake van zijn dat een of ander nietig staatje de Europese vrede [zou dwarsbomen] met speciale wensen of speciale eisen'. Het Duitse volk werd voorgehouden dat het nieuwe uitdagingen te wachten stond; in het bijzonder zou het aan de nieuwe Euraziatische grens in het oosten te stellen krijgen met het soort aanhoudende schermutselingen waarmee de Britten aan de noordwestgrens van India kampten. Kortom, ze moesten 'naar het Europese imperialistische ideaal gegidst worden'.²

Hitler als de bouwer van een koloniaal rijk: misschien is dit niet het eerste waar we bij de Führer aan denken, maar het is zonder meer een van de rollen die hij zichzelf had toebedacht. De nazi's geloofden dat het hun gegeven was een rijk te stichten dat hun de status van wereldmacht zou bezorgen. Hoewel ze nauwelijks konden terugvallen op directe ervaring met overzeese koloniën en maar heel weinig van de Britten in India wisten, waren ze niettemin zeer gegrepen door het denkbeeld dat een klein groepje bestuurders een heel subcontinent kon regeren. Voor de nazi's was een wereldrijk een 'ideaal' of, botter gesteld, een gewelddadige fantasie over raciale overheersing, een demonstratie van het kunnen van een krijgselite die voorbestemd was de scepter te zwaaien over honderden miljoenen onderdanen. De Duitsers moesten in deze deugden getraind worden, geloofde Hitler, zodat ze zich konden meten met de heersers over de 'grote ruimten' in de strijd om de rijkdommen van de aarde. Ze waren achtergebleven bij de grote wedloop op Afrika aan het eind van de negentiende eeuw en konden zich evenmin veroorloven de rivaliteit te negeren die na de Eerste Wereldoorlog was losgebarsten. De Britten en Fransen hadden zich al meester gemaakt van het Midden-Oosten, de Japanners waren in 1931 Mantsjoerije binnengevallen en de Italianen waren vier jaar later Ethiopië binnengetrokken. Duitsland had de nodige verloren tijd in te halen.³

De historici zijn er nog steeds niet over uit hoe ver de imperialistische ambities van de nazi's nu eigenlijk reikten. 'Vandaag is Duitsland van ons, morgen de hele wereld,' zong de Hitlerjugend. Maar van wat voor soort heerschappij de Führer droomde valt moeilijk te bepalen. Niemand gelooft serieus dat hij slechts een opportunist was die geen enkel politiek program ten aanzien van het buitenland had, maar heeft hij werkelijk voor ogen gehad de wereld te onderwerpen? Sommige wetenschappers zijn van mening dat de ambities van het Derde Rijk vrijwel

onverzadigbaar waren. Zij wijzen erop dat de Duitse marine zich voorbereidde op een transatlantisch conflict en stellen dat Hitler zich liet leiden door een buitenlands beleid dat op confrontatie met de Verenigde Staten stoelde en terugvoerde op de jaren twintig van de twintigste eeuw. Anderen vragen zich af of de plannen werkelijk zo duidelijk lagen of zo ver gingen en benadrukken Hitlers fixatie op Europa en het argument dat hij aanvoerde voor zijn expansiedrift oostwaarts: *Lebensraum*.⁴

Hoewel deze twee standpunten elkaar niet uitsluiten, stond Europa in alle opzichten voorop. Het relevante onderscheid dat men in gedachten moet houden, is natuurlijk dat tussen hegemonie en onderwerping. Bijna een eeuw vóór Hitler had Abraham Lincolns minister van Buitenlandse Zaken, William Seward, zijn plannen ontvouwd om de Verenigde Staten tot 'opvolger [te maken] van de weinige grote staten die beurtelings de scepter hebben gezwaaid over de wereld'. Seward was van mening dat wie 'de controle over dit continent [heeft] binnen enkele jaren de controlerende invloed in de wereld wordt'. Hij wilde die macht bewerkstelligen via de handel, terwijl Hitler juist macht wilde hebben over grondstoffen en hulpbronnen, maar verder verschillen de hegemoniale ambities van beide heren niet zoveel. 'Iedere gedachte aan een wereldpolitiek is belachelijk,' stelde Hitler in oktober 1941, 'zolang we nog niet meester zijn van het continent [...] Als we eenmaal meester zijn van Europa, dan zullen we de dominante positie in de wereld genieten.'⁵

Zeggenschap hebben over Europa was uiterst belangrijk voor de nazi's, omdat ze geloofden dat dit werelddeel de spil vormde in het geopolitieke bestel van de hele wereld. In 1904 had de Britse geograaf Halford Mackinder de beroemde uitspraak gedaan: 'Wie over Oost-Europa heerst, beheerst het Hartland; wie over het Hartland heerst, beheerst het Wereldeiland; en wie over het Wereldeiland heerst, beheerst de Wereld.' Dat was niet zo'n onwaarschijnlijke gedachte. In 1942 beheersten de Duitsers immers een landmassa die groter was dan de Verenigde Staten en die dichter bevolkt en economisch productiever was dan enige andere plek op aarde. Welke uitdagingen Hitler ook voor toekomstige generaties mag hebben voorzien, het lijdt geen twijfel dat de verovering en consolidatie van dit omvangrijke gebied het hoogtepunt van zijn eigen buitenlandse beleid vertegenwoordigde.⁶

Dit verklaart ook waarom de nazi's hun eigen imperialistische ambities op één lijn stelden met die van andere grootmachten. Dat met name de Britten dit niet inzagen, vonden ze onbegrijpelijk. 'Het schijnt ons

toe,' stelde Alfred Rosenberg, de zelfbenoemde filosoof van het regime, 'dat ook het Britse koloniale rijk stoelt op de aanspraak dat het in raciaal opzicht dominant is.' Hadden de twee landen niet een zeer belangrijk punt met elkaar gemeen, namelijk de combinatie van een superieur ras en de afkeer van het bolsjewisme? Anders gezegd: in de optiek van de nazi's verschilde de dominante rol die zij in Europa wilden spelen niet zoveel van wat de Britten in Azië of Afrika deden. Als ze de Britten ervan konden overtuigen dat geen enkele grootmacht exclusief over het lot van Europa zou mogen beschikken, dan was er geen enkele reden waarom de twee landen elkaar zouden bestrijden. Afrika kon opnieuw verdeeld worden, in de geest van de gesprekken waarmee eind jaren dertig was gestart, en de ambitieuzere blauwdrukken die op de val van Frankrijk waren gevolgd. Voor Hitler hield uitbreiding naar het oosten evenwel een grotere belofte in dan overzeese koloniën het land ooit konden bieden: de gebieden die hij wilde koloniseren, lagen dan ook tussen de Oostzee en de Zwarte Zee.⁷

'Als ik precies mag zijn,' stelde een Duitse functionaris in de Oekraïne in 1942, 'dan zitten we hier midden tussen de negers.' Hij had het over het mysterieuze, verontrustende, in nevelen gehulde gebied dat de Duitsers 'het oosten' noemden, in hun ogen een barbaarse woestenij van moerassen, ondoordringbare wouden en steppen op de drempel van Pruisen, die er als het ware om vroeg om met Duitse energie en discipline betegeld en productief gemaakt te worden. De *Ostrausch*, de 'roes van het oosten', miste zijn uitwerking niet op velen die erheen gezonden werden om het gebied te onderwerpen. Een continentaal imperium hield echter ook een groot risico in, want de verafschuwde *Untermenschen* (die dikwijls fysiek niet te onderscheiden waren van de Duitsers en een steeds belangrijker arbeidspotentieel vormden) zaten hier wel héél dicht bij het Rijk. Die bezorgdheid riep repressieve tendensen van de ergste soort op bij het regime in Berlijn, dat meer dan elk ander bevreesd was voor rassenvermenging.⁸

In het Derde Rijk zelf speurde de Gestapo op boerderijen en in fabrieken naar Polen, Russen en Oekraïners, wat uiteindelijk uitliep op gevallen van openbare ophanging en massa-arrestaties. In de recent bezette territoria produceerden de oorlog en raciaal getinte angsten echter een veel dodelijker cocktail, aangezien de nazi's grote toekomstverwachtingen koesterden voor de Europese grensgebieden in het oosten. Dit blijkt wel uit de cijfers van het slagveld: het Britse en het Amerikaanse leger

verloren hier elk minder dan een half miljoen manschappen, maar het Russische minstens acht miljoen. Aan het Oostfront sneuvelden 2,7 miljoen Duitsers, vergeleken met 340 000 in West-Europa en 151 000 in Italië. Achter de frontlinies waren de verschillen nog groter. Zo kwamen bij de bevrijding van Parijs ongeveer 1500 Fransen om het leven, maar tijdens de Opstand van Warschau, die tezelfdertijd plaatsvond, kwamen meer dan honderd keer zoveel Polen om. Van de naar schatting 8,6 miljoen burgerslachtoffers die tijdens de nazibezetting in Europa zijn gevallen, kwam de overweldigende meerderheid uit het oosten; in de Sovjet-Unie kwamen zelfs nog meer mensen om het leven. Dit was een oorlog die zich, anders dan die van 1914-1918, tegen burgers richtte en die voornamelijk werd uitgevochten in de landen die Duitsland als Lebensraum had uitgekozen.⁹

Oost-Europa moet dan ook het hart vormen van elke studie over het nazirijk, maar daarnaast is er de bredere kwestie van Europa. De Duitsers moesten, zoals gezegd, geoefend worden in het ‘*Europese imperialistische ideaal*’, woorden die door een groot deel van de meer idealistisch gestemde aanhang van de nazi’s in andere landen letterlijk werden genomen. Zo sprak de rechtse Franse schrijver Pierre Drieu la Rochelle in 1942 de hoop uit dat de Duitsers ‘Europa in de richting van de toekomst zullen leiden’. Ook Goebbels spande zich in om Hitler af te schilderen als de aanvoerder van een Europese kruistocht tegen het communisme. Maar de stortvloed aan antibolsjewistische propaganda uit Berlijn ten spijt bleef Hitler zelf tot het bittere einde toe een Groot-Duits nationalist; in besloten kring benadrukte hij herhaaldelijk dat de oorlog uitsluitend voor Duitsland en het Duitse volk werd gevoerd.¹⁰ In december 1944 hield hij zijn legeraanvoerders voor dat hun strijd ten doel had een definitieve oplossing voor de ‘Duitse kwestie’ in Europa te vinden. De oorlog was niet alleen een voortzetting van de Eerste Wereldoorlog, maar van alle Duitse oorlogen uit de negentiende eeuw en had hetzelfde doel: ‘de volledige eenwording van alle Duitsers’.¹¹

In zulke toespraken klinkt Hitler als een typische nationalist, een erfgenaam wellicht van de negentiende-eeuwse pangermanisten. Die hadden net als andere opstandigen een zo groot mogelijke staat nagestreefd waarin zo min mogelijk volksgenoten buiten de rijksgrenzen zouden blijven – precies wat de Poolse en Roemeense nationalisten in 1919 in de wacht hadden gesleept, en wat de Hongaren en Bulgaren in 1940 met hulp van Duitsland probeerden te bereiken. Toch zou het zeer mislei-

dend zijn om alleen deze vrij traditionele dimensie van het nazibeleid te belichten: het veronachtzaamt het cruciale belang van de geopolitieke focus op de heerschappij over de Euraziatische landmassa – de enige wijze waarop Duitsland zich, naar het dacht, met de Verenigde Staten of Groot-Brittannië zou kunnen meten – en besteedt te weinig aandacht aan het rigide biologische racisme, de ongebreidelde wreedheid en de onverschilligheid tegenover het recht die de contouren van het nationalisme van het Derde Rijk vormden.

Daarmee vergeleken was de gedachte dat het Rijk een specifiek Europese missie zou kunnen hebben (iets wat ook in de Eerste Wereldoorlog opgeld had gedaan) lang niet zo belangrijk, met uitzondering van een korte periode in 1940. Toen de Wehrmacht volkomen onverwacht en met een verbijsterende snelheid grote delen van West-Europa, Scandinavië en de Balkan veroverde, werden de oude plannen om het continent door middel van een groot handelsblok onder leiding van Duitsland te regenereren kortstondig uit de mottenballen gehaald. Het beoogde effect – Duitsland als het ‘centrum’ van Europa, als coördinator van een grote internationale markt – wortelde in het negentiende-eeuwse Duitse gedachtegoed. Maar die visie verdween met dezelfde vaart als waarmee ze opgang had gedaan, want hoewel Duitse industriëlen en bankiers (en de nazi’s die met hen geassocieerd werden, zoals Hermann Göring) een rationalisering van de interactie tussen de kapitalistische economieën voorstonden, had Hitler hier nauwelijks belangstelling voor.

Met de inval in de Sovjet-Unie in 1941 verschoof zijn aandacht definitief naar het oosten. Hitler zag de rest van Europa nog slechts als toeleverancier voor de Duitse economie; voor zover er bij het regime sprake was van enig ‘Europees denken’, was dit een bijkomend gevolg van de oorlogsinspanning. Zo werden de methoden die de nazi’s hadden ontwikkeld om de partizanen in Wit-Rusland te bestrijden ook in Zuid-Italië en Finland toegepast. Fritz Sauckel, de grote man van de Arbeitseinsatz, reisde van Frankrijk naar de Oekraïne om toezicht te houden op tewerkstellingsprojecten. Een gewone Gestapofunctionaris kon achtereenvolgens gestationeerd zijn in Zuid-Oostenrijk, Noordwest-Duitsland, de Kaukasus, Polen en Slowakije en zelfs nog even overwegen om te solliciteren naar een post bij de nieuwe koloniale dienst voor Afrika. Oorlog en bezetting waren de instrumenten waarmee de nazi’s een geheel schiepen van het continent, dat uiteindelijk inderdaad ruwweg een kwart van de

hulpbronnen zou leveren die door de totale Duitse oorlogsinspanning werden opgeslokt. Maar dit was uitsluitend en alleen een gevolg van de noodzaak om die middelen te mobiliseren: er lag geen positieve visie aan ten grondslag.¹²

Een van de redenen waarom de Duitsers nalieten een visie over Europa te ontwikkelen, is dat de noodzaak daartoe het grootste deel van de oorlog ontbrak. De Europeanen toonden zich namelijk volgzaam en gaven de Duitsers toch wel wat ze vroegen, iets wat na 1945 gemakshalve werd vergeten. Wie de Duitse bezetting over zich heen had laten komen, prees de wapenfeiten van de verzetslieden en negeerde het feit dat de Duitsers in grote delen van Europa pas op het allerlaatst op verzet waren gestuit. Dat de Duitsers erin geslaagd waren de hulpbronnen van het continent voor hun eigen economie aan te wenden, werd aan dwang toegeschreven. De betrekkingen tussen Berlijn en coöperatieve zakenlieden en ambtenaren in West- en Midden-Europa bleven onbesproken. Hetzelfde gold voor het feit dat duizenden werkloze Franse, Nederlandse, Kroatische, Spaanse en Italiaanse arbeiders al vóór de invoering van het systeem van dwangarbeid vrijwillig in dienst waren getreden van fabrieken in het Derde Rijk.¹³

Landen als Italië, Hongarije en Roemenië, die aan de zijde van Hitler hadden gevochten en zelf ook bezettingsmachten waren geweest, leden na de oorlog collectief geheugenverlies. De Kroaten en Slowaken hadden een eigen staat verworven, Bulgarije had gebieden in de buurlanden opgeslokt en Hongarije had de meeste territoria die het in 1918 was kwijtgeraakt weer teruggekregen. Mussolini had over een nieuw Romeins rijk gefantaseerd en zijn dienstplichtigen naar de Cycladen gezonden (als ze geluk hadden) of (als ze pech hadden) naar de Sahara, Slovenië of Brits Somaliland. Roemenië had de Oekraïne bestuurd, Odessa met lijken getooid en honderdduizenden soldaten in de strijd geworpen tegen het Rode Leger. Baltische, Wit-Russische en Oekraïense nationalistena hadden aan Duitse zijde gevochten in de hoop er beter van te worden.

Die collaboratie was op zich niet zo'n onbegrijpelijke keus geweest, want Europa werd in 1940 achtervolgd door het echec van het liberalisme en de democratie tijdens het interbellum, en Duitsland dwong respect af met zijn economische en militaire successen. Sommige Europeanen hoopten tegen beter weten in dat de Duitsers meer eenheid zouden brengen op het continent dan de Volkenbond of de Britten of Fransen was gelukt. Anderen legden zich domweg bij de feiten neer. Terugblik-

kend lijkt die collaboratie wél uiterst naïef, aangezien de Duitsers in de regel volstrekt inadequaaf reageerden op de politieke kansen die zich voordeden, waardoor ze zich vrijwel direct impopulair wisten te maken. ‘Dit is in elk geval een van de centrale problemen van het Europa van Hitler,’ stelde de vermaarde Nederlandse historicus Pieter Geyl, die anderhalf jaar in Buchenwald zat, ‘dit conflict tussen de aantrekkingskracht van bepaalde tendensen van de Nieuwe Orde en de toenemende ontgoocheling die de dagelijkse praktijk van de veroveraar met zich meebracht.’¹⁴

De diepere oorzaak hiervan was Hitlers nationalisme of liever gezegd zijn overtuiging dat niemand ertoe deed of in politiek opzicht vertrouwd kon worden, behalve de Duitsers zelf. En dus konden de soevereiniteit en onafhankelijkheid van zijn bondgenoten altijd terzijde worden geschoven en de politieke aspiraties van de collaborateurs ieder moment worden genegeerd. Hitler besteedde totaal geen aandacht aan de oproep om een Europees program op te stellen dat kon wedijveren met het Atlantisch Handvest van de geallieerden – voor hem telde slechts dat hij werd gevreesd en gehoorzaamd. Een lid van de Hongaarse geheime politie vatte die houding ooit als volgt samen: ‘In de bezette gebieden stelt de Duitse regering elke overweging van populariteit op het tweede plan en hanteert ze het beginsel dat alleen die regimes of regeringen getolereerd kunnen worden die Duitsland voortdurend op zijn wenken bedienen.’ Dit was voor Hitler de essentie van een koloniaal beleid: het bestaansrecht van Europa bestond slechts hierin dat het de belangen van Groot-Duitsland diende.¹⁵

Op zich was het niets nieuws om uit nationalistische overwegingen een wereldrijk te willen creëren. De Fransen kenden zo hun beschavingsmissies, de Amerikanen eveneens, zij het op wat andere wijze; de Russen en Hongaren hadden voor 1914 nog geprobeerd hun landen aaneen te smeden door hun taal en cultuur te verspreiden. Als machtsfilosofie was de aanpak van de nazi’s echter niet alleen ongebruikelijk, maar zelfs volslagen contraproductief, doordat hun nationalisme zo eng gedefinieerd was dat de meeste volken die ze onderwierpen bij voorbaat van het staatsburgerschap uitgesloten waren. ‘Elke staat die de naturalisatie van vreemdelingen royaal toelaat, is geschikt om een wereldrijk op te bouwen,’ schreef Francis Bacon begin zeventiende eeuw al. ‘Te denken dat slechts een handvol mensen, met alleen de uiterste moed en het beste be-

leid ter wereld, een te grote mate van heerschappij kan omarmen [is een misvatting, want] dit houdt misschien enige tijd stand, maar zal plotseling falen.’ Hoe waar deze stelregel is, wordt nergens zo goed aangetoond als met het lot van de nieuwe wereldorde van de nazi’s.¹⁶

Natuurlijk waren de overzeese rijken van de Europese imperialisten bepaald geen schoolvoorbeeld van Bacons principe van omarming. Wie de verkeerde kleur had, kon niet makkelijk een volwaardige status als Brits, Frans of Portugees burger verwerven; tweeledige wetsstelsels waren beslist geen nazi-uitvinding. Maar buiten Europa waren zulke exclusieve regimes gewoonlijk pas in de loop van langere perioden ontstaan, in wat nog grotendeels rurale samenlevingen waren – de uitkomst van een proces van complexe aanpassingen en compromissen met lokale en inheemse heersers. Bovendien moet men niet vergeten dat die regimes in het interbellum zélf onder druk kwamen te liggen van het opkomende nationalisme in de koloniën. De Duitsers daarentegen legden hun bewind plotseling en midden in een oorlogssituatie op aan stedelijke samenlevingen waarin het besef van een nationale identiteit al krachtig vorm had gekregen. Het opmerkelijke was niet dat de Europeanen verzet boden, maar juist dat de meesten er zo voor terugdeinsden verzet te bieden.

Eén oorzaak was desoriëntatie: de komst van de Nieuwe Orde bracht de legitimiteit van de Europese natiestaten ernstiger dan ooit tevoren (of ooit nog daarna) aan het wankelen. De Nieuwe Orde had immers niet alleen ten doel het Duitse nationalisme te schragen, maar maakte ook korte metten met het nationale identiteitsbesef van andere volken. Landen als Polen, Tsjechoslowakije en Joegoslavië werden van de kaart geveegd; veel andere onderworpen landen bestonden eveneens pas enkele decennia. De bezetting toonde aan hoe weinig interne samenhang ze vertoonden en hoe gemakkelijk ze weer uiteen konden vallen. Door de samenleving liepen diepe breuklijnen van klasse, taal, ideologie, religie. De totale oorlog zette een dodelijke binnenlandse strijd in gang over het zelfbeeld en de zelfdefinitie van de natie. Burgeroorlogen lagen voortdurend op de loer en kostten duizenden levens in Griekenland, Joegoslavië, Italië en de Oekraïne.

Daarnaast waren de moordlustige represailles van de Duitsers een uiterst effectief afschrikkingsmiddel. Het vernietigende effect ervan spreekt het duidelijkst uit de publieke reacties op nu bijna vergeten episodens als de executie van de Tsjechische premier Alois Eliáš in 1942, de represailles

in Servië in 1941 (waar alleen al in het stadje Kragujevac meer dan 2000 burgers werden doodgeschoten) of de evacuatie van de ruim 40 000 inwoners van het Vieux Quartier in Marseille en de complete vernietiging van hun wijk na enkele bomaanslagen in de stad. Deze verschrikkelijke maatregelen ontmoedigden de mensen die erover hoorden en maakten in één klap duidelijk welke prijs er voor tegenstand werd betaald, niet alleen door verzetslieden, maar ook door onschuldige burgers.

Ons beeld van het nazisme is in belangrijke mate gevormd door zulk soort herinneringen, naast die aan Lidice, Oradour-sur-Glane en de concentratiekampen. In plaats van het nazisme te zien als een extreme uiting van een algemeen Europees fenomeen, het nationalisme, gaat de aandacht uit naar de uitzonderlijke kant, de pathologische voorliefde voor geweld. Met name kenners van het totalitarisme presenteren het nazisme als een voorbeeld van een gelukkig zeldzame staatsvorm, waarbij een kleine groep mensen uit pure machtswellust (en niets anders) de macht grijpt, de vrijheid onderdrukt en met behulp van terreur aan de macht blijft. Ze benadrukken dat de politieke elite het gewone volk in zijn greep had, en aangezien ze ervan uitgaan dat de massa vanaf het eerste begin door middel van terreur gedwongen werd tot samenwerking, besteden ze niet veel aandacht aan de ideeën die de nazi's er zelf op na hielden. Uit hun analyses komt een dictator tevoorschijn die de demonische ingangzetter van een soort nihilistische tegentheologie is.

Het totalitaire paradigma, inmiddels al meer dan een halve eeuw oud, houdt ons nog steeds in zijn greep. Nu speelde Hitler inderdaad een centrale rol in de manier waarop het Derde Rijk, en misschien nog wel meer Europa, werd geregeerd. Er is tijdens de oorlog nooit sprake geweest van een écht collectief bestuur – Hitler zorgde er wel voor dat dit er niet kwam. Verder greep hij vaak op doorslaggevende wijze in, met name door het opvoeren van collectieve straffen. Hitler was er, met enig recht, niet zeker van in hoeverre het Duitse volk zijn langetermijnplannen steunde en zorgde daarom dat de macht in handen bleef van zijn vertrouwelingen. Deze mannen, die ‘de Führer tegemoet werkten’, verzonden steeds bloediger methoden om het hoofd te bieden aan de talrijke problemen die het gevolg waren van hun eigen ambities. De nazistaat opereerde tijdens de oorlog dus met relatief weinig terughoudendheid, met name in Oost-Europa of andere bezette gebieden waar de rem op de willekeur van de uitvoerende macht was weggefallen of ondermijnd.

Een van de meest welbespraakte tegenstanders van het naziregime, de

voormalige Franse premier Léon Blum, begreep heel goed wat er aan de hand was. In 1942 schreef hij over zijn familieleden, die niet uit Parijs wilden vertrekken, dat ‘ze het idee hebben dat de gruweldaden van de afgelopen maand de laatste zullen zijn, of in elk geval dat de universele afschuw die ze hebben opgeroepen tot een langdurig respijt zal leiden. Ik ben bang dat ze niet beseffen dat de situatie in een stroomversnelling raakt en dat men altijd weer een stukje verder kan gaan in wreedheid; er komt nooit een einde aan.’¹⁷

Toch leidt het totalitaire paradigma ook tot veel verkeerde conclusies. Duitsland moest zonder meer dwang uitoefenen op de volken waarover het heerste, maar binnen Duitsland lag de zaak gecompliceerder, zeker tijdens de oorlog. De meerderheid van de Duitsers vocht zonder dwang en zelfs in de eindfase was er geen sprake van een volledige ineenstorting zoals in 1918. De onverzettelikheden van het land kan niet simpelweg worden toegeschreven aan een snel escalerende terreur, ook al was daar ongetwijfeld sprake van. In recente studies wordt wel betoogd dat het regime de Duitse bevolking had verleid de gewapende strijd te steunen door haar de buit van de veroveringen in het vooruitzicht te stellen. Daar valt over te twisten. Wat echter buiten kijf staat, is dat de bevolking het regime steunde, ondanks haar evidente gebrek aan enthousiasme toen het daadwerkelijk tot een oorlog kwam. Ook kan men niet meer staande houden dat de joden en de Slaven in de bezette gebieden na 1941 duidelijk anders werden behandeld door enerzijds de SS en anderzijds de Wehrmacht. Gewone Duitse soldaten hebben net zoveel wreedheden tegenover de bolsjewieken, de joden en andere *Untermenschen* begaan als ‘volbloednazi’s’. De Nieuwe Orde was dus ook in die zin een Duitse onderneming: niet slechts ontworpen vóór de Duitsers, maar ook bouwend óp de Duitsers en hun actieve medewerking.¹⁸

En dan er is nog het punt van de ideeën en discussies die het Duitse beleid tijdens de oorlog vormgaven. Noch Hitler zelf, noch enig ander persoon had voorzien voor welke uitdagingen de oorlog Duitsland zou stellen. Integendeel: hoewel de nazi’s jarenlang van de strijd hadden gedroomd, werden ze overrompeld door de gevolgen van hun eigen succes. Het resultaat was een eindeloos geharrewar over doelen en middelen dat in 1939 losbarstte en nooit meer zou ophouden. Wie de discussies in vertrouwelijke memo’s, openbare artikelen en de pers volgt, merkt al snel dat er geen eenduidige nationaalsocialistische onderwerpingstheorie uit *Mein Kampf* of de uitspraken van Hitler kan worden gedestilleerd.

Zo zien we dat sommige SS-officieren zich in 1939 afvroegen hoe ze serieus konden beweren aan de opbouw van een raszuivere natie te werken als ze tegelijkertijd de grenzen van het Derde Rijk tot ver voorbij de door Duitsers bewoonde zones opreken en over de Tsjechen en Polen heersten. In 1941 bakkeleiden ze over de vraag of ze de staatsboerderijen in de Sovjet-Unie moesten privatiseren of onveranderd moesten laten, maar dan in Duitse handen. Verder kon niemand goed duidelijk maken in hoeverre de wijze waarop de nazi's zich vóór 1933 de macht binnen Duitsland hadden toegeëigend, model kon staan voor de nazificatie van de bezette gebieden, en of het nazisme zich eigenlijk wel liet exporteren. De nazi's geloofden met hart en ziel in hun Führer en het nationaalsocialisme, maar dit ideologische engagement zorgde niet voor simpele antwoorden op de problemen die opdoemden. Voor een totalitair regime werd er verrassend krachtig gediscussieerd over de vraag wat de heerschappij over Europa nu precies inhield.

Nog belangrijker is dat elke analyse van het nationaalsocialisme die geen rekening houdt met de katalyserende werking van de oorlog, tekortschiet. Dit laat zich misschien het duidelijkst illustreren aan de hand van de ontwikkeling van het terreurapparaat. In september 1939 telde het Derde Rijk zes grotere concentratiekampen, waarin in totaal 21 400 gevangenen huisden. Tegen 1945 had het stelsel zich uitgezaaid tot een reusachtig netwerk van ontstellend slecht beheerde kampen met meer dan 700 000 gevangenen. Met andere woorden, we kunnen niet stellen dat Hitler met een volledig uitgewerkt terreurstelsel kwam aanzetten: de duizelingwekkende ontwikkeling van de SS tot de meest gevreesde organisatie in het bezette Europa werd pas mogelijk gemaakt door haar politietak in de veroverde gebieden in het oosten. De positie van de Führer zelf werd compleet veranderd door de oorlog, die hem in staat stelde het laatste restje discretionaire macht van de rechters in Duitsland te vertrappen en hem tegelijk afstandelijker en ongeremder maakte. De nazi's hadden in de winter van 1941-1942 slechts enkele maanden nodig om meer dan twee miljoen Sovjet-Russische krijgsgevangenen in overvolle kampen te laten creperen, onopgemerkt en grotendeels ongedocumenteerd. Ze hadden maar drie jaar nodig, van 1941 tot 1944, om de vernietigingskampen te verzinnen en te bouwen, meer dan vijf miljoen joden te vermoorden en meer dan zes miljoen Europeanen in het Derde Rijk te werk te stellen. Geen van deze zaken was al in gang gezet, of zelfs maar overwogen, vóór het uitbreken van de oorlog.

De vroege jaren veertig laten dus bij uitstek zien hoe het oorlogsgeweld – vooral binnen de combinatie van een kortzichtig, ideologisch ingegeven politiek leiderschap en een overweldigende militaire overmacht – kan leiden tot een vrijwel onbeperkte escalatie van dwangmaatregelen en een constante herziening van regels en normen. De nazi's hadden het idee van een preventieve oorlog omarmd en achtten zich niet gebonden aan internationale wetten. Bijgevolg werden de grenzen van de acties die zij gerechtvaardigd achtten nog slechts bepaald door hun eigen ethische normen, die jegens niet-Duitsers verzwakt waren door een intens raciaal nationalisme. Maar als de oorlog het regime in staat stelde gebieden te veroveren, dan was ze tevens, zoals Hitler maar al te goed beseftte, een instrument om de Duitsers en hun waarden om te vormen. Het nazisme wilde immers niet alleen breken met het parlementaire liberalisme maar, op een veel fundamenteeler vlak, ook met alles wat tot dan toe als algemeen aanvaarde denkbeelden over de menselijkheid hadden gegolden. 'Dé mens als zodanig bestaat niet,' schreef Walter Gross, het hoofd van het Rassenpolitisches Amt in 1939. 'Er bestaan slechts mensen die tot het ene of het andere ras behoren.'¹⁹

Pas tijdens de oorlog zouden alle implicaties hiervan blijken. Poolse professoren en priesters werden stelselmatig en met geweld vernederd. Toen Sovjetkrijgsgevangenen noodgedwongen hun toevlucht namen tot kannibalisme, reageerde Hitler vol afschuw. 'De mensen daar zijn beesten,' verzekerde hij een Kroatische bezoeker in februari 1942. Duitsland voerde dan ook oorlog tegen 'een ontaarding van de mensheid'. En de joden? Zij werden als paarden voor karren gespannen en moesten op handen en knieën marktplaatsen onkruidvrij maken, als om duidelijk te maken dat ze niet langer volledig menselijk waren.²⁰

De huidige belangstelling voor de Nieuwe Orde richt zich vooral op de holocaust, de modelcasus van de nationaalsocialistische vernietigingsdrang. Maar zelfs de 'oorlog tegen de joden' kwam in essentie voort uit Hitlers 'oorlog voor de Duitsers'. Ironisch genoeg berustte de hele campagne van verovering en rassenvernietiging op één grote illusie. Uit een onderzoek van de Wehrmacht blijkt dat er nauwelijks Duitse soldaten waren die in Polen, laat staan Rusland, wilden blijven zodra de strijd achter de rug was: de mannen die Himmler met boerderijen in het oosten had willen belonen, wilden niets liever dan naar huis terugkeren. De meesten zouden die kans niet krijgen. Miljoenen Russen, Polen, joden en Wit-Russen kwamen om terwijl de nazi's hun droom van een wereld-

rijk najoegen, maar het volk dat hen had vermoord en hun plaats had moeten innemen, trof uiteindelijk hetzelfde lot: dankzij het nazisme zijn er waarschijnlijk bijna even veel slachtoffers onder Duitse soldaten en burgers gevallen als door de Endlösung. Hitler zou een Groot-Duits Rijk vestigen, maar liet een uiteengereten land achter. Zijn wereldrijk had Duitsland over de ruggen van miljoenen doden heen de verlossing zullen brengen, maar die verlossing kwam nooit. Het regime verslond zijn eigen kinderen, tot slechts de dood overbleef.²¹